

SLUČAJNO SAM OSTAO ŽIV



Rođen je 1920. godine u Sarajevu, gdje je stalno živio do 1941, u sefardskoj porodici, u kojoj je, osim oca i majke, bilo četvero dece.

Iz Sarajeva je 25. oktobra 1941, zajedno sa ocem i bratom, odveden najpre u sarajevski radni logor, a odatle preko sabirnog logora u Sarajevu, u logor Jasenovac. U ovom logoru ubijeni su otac i brat. Majka i dve sestre su 1942. odvedene u Jasenovac, odakle su navodno, prilikom prebacivanja preko Gradiške u Đakovo, ubijene.

Od četvero dece i roditelja samo je Ješua preživio rat. U Holokaustu je stradao veliki broj članova šire, inače brojne porodice.

Ima sina i dvoje unučadi koji žive u Torontu u Kanadi. On sa suprugom živi u Domu umirovljenika „Zenta“ u Splitu.

Otac je u Sarajevu imao svoju stolarsku radnju, a majka je bila domaćica. Pripadali smo srednjem staležu. Jedna sestra se zvala Simha, Sidica smo je zvali, druga Regina, a brat se zvao Santo, zvali smo ga Šani. Brat je bio trgovački pomoćnik, a ja frizer. Starija sestra je završila krojačku školu, radila je kao krojačica, dok je Regina, najmlađa, (rođena 1930. godine) 1941. bila još, takorekuć, dijete, sa jedanaest godina.

Majka je brinula o svima nama, vodila kućanske poslove, dok je otac radio u svojoj radnji. Kad smo mi, djeca, izrasli, živjeli smo solid-

no. Svi smo radili: radio je brat, radio sam ja i radila je sestra, tako da smo mogli lijepo živjeti. Nismo imali svoje posebne stanove, nego smo imali iznajmljeni stan u kući u centru grada. Tako je bilo dok nije došao rat, dok nije došla okupacija Njemačke. Onda je, kao što je poznato, nastala vrlo teška situacija za Jevreje u Sarajevu.

Prije Drugog svjetskog rata, otac je redovno, svakog jutra išao u svoju radionicu i radio sve do večeri. Mi smo mu, kao djeca, nosili ručak. I završavali smo škole, dok nismo došli i mi do kruha.

Kad je završio školu, brat je bio stalno zaposlen. I privatno je radio, aranžirao izloge. Ja sam radio sve do 1941. na Marindvoru, kod jednoga majstora koji je, sticajem okolnosti, kasnije bio zatočenik u Jasenovcu. I on je bio u bjekstvu sa mnom. I poginuo je.

Živjeli smo dobro, ništa nam nije falilo. Radilo se. Imali smo veliku porodicu. Tu su bile očeve i majčine sestre, i njihova djeca. Svi smo bili veoma bliski. Njegovao se kult porodice. Bili su tu i djed i baka. Kad je baka umrla, ostao djed, pa se ponovo oženio. Uvijek smo posjećivali djeda i djed nas. U sefardskoj porodici veoma se drži do obitelji.

Zajedno su se obilježavali praznici, odlazilo se u sinagoge. Strogo se pazilo da se sve pripremi i tog dana nije se radilo. Subotom su se, nekad manje, nekad više, čuvali običaji. Moram kazati da nismo bili veliki vjernici, ali smo njegovali jevrejsku tradiciju i obilježavali jevrejske praznike. Voljeli smo mi to kao djeca, a i kao odrasli. I sad volimo da se sjetimo tih nekadašnjih dana. I sada ih nekad obilježimo, zahvaljujući našim organizacijama, opštinama i drugima.

Bila je to jedna sefardska porodica sa mnogo članova obitelji koji su gotovo svi stradali. Moram priznati da do 1941. nismo imali nikakvih problema kao Jevreji. Živjeli smo sasvim normalno sa ljudima drugih nacija i vjera, posjećivali se, kontaktirali, razmjenjivali posjete o praznicima.

U Sarajevu je postojala jevrejska škola u koju smo išli. Kad sam završio osnovnu, išao sam i u građansku školu. U školi smo imali vjeronauku. Ne sjećam se više kako se zvao naš vjeroučitelj. Nismo učili hebrejski. Mi smo znali španjolski, koji smo naučili od roditelja. Majka je govorila skoro isključivo španjolski, koji smo u kući dosta govorili, pa su sva djeca dobro naučila taj jezik. Ali to nije savremeni španski. Mi govorimo žudeo-espanjol, ali se razumijemo sa onima koji znaju taj jezik. Gdje god sam bio u inostranstvu, a imao sam sreće da sam, kao frizer, puno putovao po Evropi, mnogo sam se pomagao španskim jezikom.

Moja porodica je porijeklom iz Španije, ali otac je rođen u Sarajevu. I djed je, navodno, ne znam koje godine, odnekle došao. Majka je u Sarajevo došla iz Travnika. Svi oni potiču od onih Jevreja koji su prije 500 godina morali napustiti Španiju. Raseljavali su se. I jedan veliki broj porodica došao je u Sarajevo.

Živjeli smo sasvim dobro u tim uslovima. Najčešća jevrejska prezimena u Sarajevu bila su: Abinun, Papo, Altarac, Kabiljo, Montiljo... Toliko je bilo zajedničkih prezimena da smo svi mi morali imati po jedan nadimak, da bi se moglo raspoznati o kojoj je porodici riječ. Bilo je slučajeva da više njih ima isto ime i prezime i ime oca. Moju porodicu, Abinune, zvali su Foli. Ne znam da objasnim taj nadimak. Onda, bilo je, na primjer, Juso Kokošak, zatim, Dani La Vaka. Vaka je krava, pa mu je to dato jer je radio sa proizvodima od mesa. A bilo je duhovitih nadimaka. Na primjer, Juso de la Kurva, što je bilo vezano za nešto nemoralno. Ljudi se nisu ljutili zbog nadimaka. Bez toga se nije znalo o kojoj je porodici riječ, da li je to ovaj Abinun, jer je takvih imalo još deset! Mi djeca već nismo imali takve nadimke.

U samom Sarajevu je poslije rata bilo mnogo mješovitih brakova, dok ih prije rata nije bilo. Uglavnom se gledalo da se brakovi zasnivaju među sefardskim porodicama. Među Sefardima je bilo i ugovaranja brakova. Vodio se računa da siromaha ne uzme neko iz bogatije porodice, kapital je trebalo da ostane u porodici. Bilo je provodadžika koje su išle i ugovarale brakove. Bilo je i prinude, znam za takve slučajeve, da su neku djevojku prisiljavali da se uda za nekoga. Ona ga nije volela, volela je drugoga, ali... I toga je bilo.

U Sarajevu su postojale jevrejska organizacija Hašomer hacair i vrlo jaka radnička jevrejska organizacija „Matatja“. „Matatja“ je imala amatersku sekciju koja je pripremala priredbe i organizovala zabave. Okupljala je vrlo sposobne amatere. U „Matatji“ se okupljala, uglavnom, radnička omladina, dok se u „Kenu“, u Hašomer hacairu, okupljala cionistička omladina, koja se pripremala za odlazak u Palestinu. U tim organizacijama sastajala se uglavnom jevrejska mladež. A odlazili smo i u „Slogu“, organizaciju u Sarajevu koja je okupljala i mladež iz drugih nacionalnosti. I tu su se organizovale priredbe i zabave.

Ja sam dugo godina bio član „Matatje“, sve do 1941.

Cionizam me nije privlačio. Mi smo bili radnička porodica. Bilo je naprednih Jevreja koji su na nas uticali malo drugačije. Da budem iskren, upoznavali su nas sa komunizmom, dok se u „Kenu“ omladina odgajala isključivo za odlazak u Palestinu. Sa vršnjacima smo raspra-

vljali o tome. Imali smo, u to vrijeme, šesnaest, osamnaest, dvadeset godina i, zapravo, nismo ni imali neke svoje stavove. Mi 1945. nismo bili tako čvrsto uvjereni da treba otići u Izrael. Imali smo jednak standard, niko nije pravio pitanje jesi li ili nisi Židov. I tako, sve do 1948. malo ko je pomišljao da ode u Izrael. Poslije rezolucije Informbiroa, i poslije svega što je slijedilo, jedan veliki broj Jevreja otišao je u Izrael.

Kao pripadnici staleža zanatlija, mi nismo imali nikakvog kapitala. Nismo imali svoju kuću. Otac je imao radionicu, imao je i dva-tri radnika, uvijek. No, nikada nismo morali misliti koliko ćemo potrošiti na ishranu, na garderobu i ostale potreštine. Uvijek je pristizalo koliko treba, ali nismo imali nikakvog kapitala. Bila je praksa da se za udaju kćeri pripremi sve. Tako smo mi, za udaju naše sestre, pripremali sve što će joj trebati kad se, danas-sutra, uda. U jedan veliki sanduk slagala se kupljena roba, tekstil, sve u svežnjevima... Mi smo to zvali *dota* (miraz). Za neke koji su imali kapitala, kuće, više trgovina, bavili se trgovinom, ja sam smatrao da su bogati ljudi.

Moja sestra je 1941. imala devetnaest godina. Imala je dečka, Jevreja, koji je sa mnom bio u logoru, ali prilike nisu dozvolile da se uda. Ja sam tada imao dvadeset i jednu, ona dvije godine manje, devetnaest. Niko od nas nije se ni udao ni oženio do 1941. godine. Svi smo još živjeli u zajednici: nas dvoje, otac i majka.

Kad su se slavili veliki praznici, familija se obično okupljala u kući i u hramu. U kući su se pripremla određena jela povodom tog praznika. Na Jom Kipur se postilo. Na Pesah održavali smo seder večer, kad je otac čitao iz Hagade izlazak Jevreja iz Egipta, jeli smo beskvasni hleb, maces. Za Purim su priređivane posebne priredbe i običaji. Djeca bi se maskirala i išla od kuće do kuće, nešto izrecitovala i dobila za to novac, jer je bio običaj da se za Purim djeci daje novac. U kraju u kojem smo stanovali bilo je dosta jevrejskih porodica. A blizu su bile i Bjelave, takođe kvart u kojem su živjele jevrejske porodice. Znam za Predimaret, gdje su takođe živjeli Jevreji. Onda je bilo jedno mjesto, zvalo se Kurtižiku, gdje su se djeci, za Purim, kupovale igračke.

Ja nikada nisam pjevao, nisam imao dobar glas, ali sam volio i volim da slušam sefardske romanse. Bilo je pojedinaca koji su krasno pjevali, ne profesionalno, nego u našem krugu, u „Matatji“. Dobro se sjećam romanse „Adio, kerida“: „La kerija mas ke me vida“. Zaboravio sam ostalo, davno je to bilo, ali i danas volim da to poslušam. Čak je pred ovaj poslednji rat na prostoru bivše Jugoslavije u sarajevskoj

Opštini gostovala jedna grupa iz Amerike, sa tim sefardskim pjesmama. U Sarajevu je postojalo i pevačko društvo „Lira“ koje je, navodno, putovalo po Evropi, pjevajući te pjesme.

U porodici smo voljeli ladino. Koristili smo ga uglavnom između sebe. Bilo je ljudi drugih nacija, koji su radili sa Jevrejima, koji su znali naš španjolski jezik i koristili ga, naročito u trgovini. Poznavanje tog jezika koristilo mi je prilikom putovanja u inostranstvo na takmičenja sa frizerima. Ima dosta riječi pravog španjolskog koje mi ne poznajemo, jer ladino je ipak pomalo arhaičan jezik, španjolski petnaestog stoljeća, ali sam se njime, gdje god da sam došao, mogao lijepo pomoći.

U porodici su se pričale razne priče, anegdote i poslovice koje su se prenosile s kolena na koleno. Bilo je mnogo izreka i viceva na španjolskom. Na primjer, kad neko hoće da kaže čovjeku da ne shvata najbolje, kaže: „No li digas al loku, ni munču ni puku“. Što znači: „Budali ne govori ni puno, ni malo, jer će krivo shvatiti“. Ili: „U zatvorena usta muha ne može uletjeti“, što znači „Drži usta zatvorena i ne možeš pogriješiti!“

Jevreji su se, inače, vrlo dobro uklopili u bosansku sredinu, sa specifičnim humorom. Veoma dobro smo živjeli sa svima, sa komšijama. Svako je njegovao svoje običaje i poštovao tuđe. Moram reći da je to stvarno bila tolerancija. Sve do 1941. godine. Tad se već promijenila situacija. Bilo je nezgodno poznavati Židova, biti sa njim na ulici. To je već sve poznato. Trgovci u Bosni su od Jevreja naučili ladino. Bilo je muslimana u trgovini, u Baščaršiji, u Predimaretu koji su govorili španski bolje nego ja. Oni su sve znali, jer je trebalo privući mušterije i sve učiniti da one budu zadovoljne.

Privrednicima Sarajeva, pred iseljavanje Jevreja (da ne govorim o vremenu kad su bili ubijani) bilo je žao što odlaze u Izrael, jer trgovine neće više biti kakva je bila, bez trgovaca Jevreja. Oni su bili veoma sposobni trgovci: umeli su i da prodaju i da kupe. Sjećam se da je jedan značajan privrednik, bio je prvoborac, rekao da će se u Sarajevu trgovina teško obnoviti bez Jevreja, bez kontakta sa svijetom koji su oni imali.

Moj otac je htio da ja budem stolar, da budem s njim u radionici, čime je htio da me za čitav život veže uza se. Smatrao sam da mi sve sporo ide, da me to sputava da idem putem koji sam želim, ocu sam otvoreno rekao da „hoću da radim nešto drugo“.

I otišao sam u frizere. To sam radio do 1941. godine, dok nije došao povjerenik koji je uzeo radnju moga majstora. Taj majstor slučajno

je bio sa mnom u Jasenovcu gdje je i poginuo u pokušaju bjekstva. Imao je vrlo lijepu radnju na Marindvoru. Zvao se Rafael Levi.

Povjerenik je bio tipičan alkoholičar. Dobio je radnju za badava i odmah je mene izbacio. Kad sam preživio i došao iz Jasenovca u Sarajevo, našao sam tu majstorovu radnju, ostala je kompletna i bila bi mu vraćena da je ostao živ. Došla je njegova sestra, pa je Zadruga, koju smo mi formirali, otkupila tu radnju.

Bez posla sam ostao samo 1941. godine. To je bilo u maju ili junu, ne mogu se sjetiti, čim je došao ovaj povjerenik. Moj majstor, kod koga sam radio, odveden je među prvima. Odvedena je i njegova porodica. To je bilo naglo, preko noći. U jevrejske radnje su dolazili povjerenici. To je bila vlast Nezavisne Države Hrvatske. Bila je i njemačka, ali su ustaše bile na vlasti. Iz našeg velikog templa uzeli su sve što su htjeli, što se moglo uzeti. Čak su skinuli i lim sa krova. Bio sam tad u Sarajevu i vidio sam: nosili su lim jer je bio posebnog kvaliteta. Nastao je strah, panika.

Povjerenik je došao ujutro:

„Napolje! Napolje!“, vikao je.

Ni jedan Jevrej se tada nije mogao zaposliti u Sarajevu. Svi su dobili otkaze, a trgovine i kapital su oduzeti onima koji su ih imali. To je ovako izgledalo: dobije se pismeni nalog od tadanje vlasti, kojim se nalaže da dotadašnji vlasnik napusti radnju, da ona više ne pripada njemu nego onome koji je došao s tim nalogom. I kod nas je došao ustaški povjerenik, donio nalog u kome je stajalo da radnja tog Levija pripada sad njemu, da Levi više nije vlasnik. To je bilo od vlasti, navodno, legalno. Niko nije došao onako, samovoljno. Vlast je bila strogo ustaška. Kasnije je slijedilo: kretanje sa žutom trakom, hapšenja, odvođenja. Prvo su odvođeni istaknuti i imućniji ljudi. Tako je odmah njih petnaest-dvadeset najuticajnijih jevrejskih ličnosti odvedeno na Vraca (mislim da je među njima bio i Avram Altarac, koji je bio inicijator za građenje sinagoge) i tamo su ubijeni. To je bio početak masovnog maltretiranja i likvidiranja Jevreja, oduzimanja njihovog kapitala i deportovanja. Prvo su išle male grupe, u one prve logore: Jadovno, Kruščica kod Travnika. Poslije su masovno odvodili.

Moj majstor sa porodicom je odveden u Krušicu kod Travnika. Neki su odvedeni u Kruščicu, neki u Jadovno. Vidio sam da hapse na ulici. Prije hapšenja, odvodili su nas na prisilni rad: čišćenje ulica, kopanje kanala. Postoji slika, bila je izložena u muzeju u Sarajevu poslije rata: Jevreji vuku onaj veliki valjak za asfaltiranje. Poslije 1945. slika

je bila izložena u Opštini. I ja sam išao na prisilni rad, u naselju Svra-
kino selo, koje se nalazi odmah iznad Skenderije. Tu smo kopali. Dok
smo kopali, čuvao nas je policajac. Ljude su tukli kad nisu htjeli ili
nisu mogli raditi. Mene tada niko nije tukao, jer sam mogao da radim.
Bio sam mlad i snažan, imao sam dvadeset i jednu godinu. Tako se ra-
dilo do oktobra, dok nije počelo masovno odvođenje u logore. Moj
transport je, mislim, imao više stotina ljudi.

Prvo su odvodili muškarce, sve, u sarajevski logor za koji je kori-
šćena kasarna. Odatle su utovarivani u plombirane vagone i odmah sla-
ti u Jasenovac. Ta kasarna u kojoj je bio logor poslije rata se zvala ka-
sarna „Maršal Tito“. I sad je to kasarna. Tu su skupljali ljude. Dolazili
bi noću. Mi smo imali pripremljene rančeve, jer smo znali da će nas
odvesti. Gdje pobjeći? Neko je i uspio pobjeći, u Mostar, pod lažnim
imenom, ili pod zarom. Bilo je muškaraca koji su se obukli u zar. A
bilo je i toga da se dobije muslimansko ime i, za pare, dobije se iska-
znica. Ode neko u Mostar pa mu pripremi iskaznicu na muslimansko
ime, da iziđe do Mostara. Kad je došao do Mostara, kao da se spasio.
U Mostaru su bili Talijani. Oni su imali drugačiji odnos prema Jevre-
jima. Iskaznica nije bila jeftina. Mi smo možda i imali novac, ali nismo
se time bavili, nismo o tome razmišljali, jer nas je bilo troje. Malo
smo se i glupo zanosili, smatrajući da smo zanatlje i da ćemo ipak mo-
ći negdje raditi i tako ostati u životu. To je bila naivnost. Mislili smo
da i Nijemcima i ustašama trebaju zanatlje. Međutim, niko im nije tre-
bao, odvodili su masovno. Niko nije pitao šta je ko. Ko je imao nešto,
oduzeli su mu. Recimo, kad smo došli u Jasenovac, novac, prsten, sve
što smo imali, sve su uzeli.

Prije 1940. nisam viđao jevrejske izbjeglice u Sarajevu. Govorilo
se da ih je bilo nešto iz Njemačke, iz Beča, da su dolazili neki, naroči-
to u Zagreb. Ali u Sarajevo – možda jedno dvije familije. To se priča-
lo, ja ih nisam vidio. Kažu da je u Zagrebu bilo više porodica iz Beča,
već 1939, 1940. godine. Bježali su u Zagreb misleći da se sklone, ali
ih je tamo zatekla ista sudbina. Mi smo malo znali o tome šta se doga-
đa sa Jevrejima u Njemačkoj. I tome što smo čuli, nismo vjerovali. Na
žalost, zanosili smo se time da ćemo kao zanatlje imati neki drugi tret-
man. Međutim, Nijemci su htjeli likvidirati Jevreje, i gotovo, da ih
nema. Tu intenciju RAJH-a ustaše su svesrdno sprovodile, i bolje nego
Nijemci.

Kad su mene odveli, mislim da je to bilo 25. oktobra 1941, bili
smo u kući, u kojoj smo stanovali, u ulici Cara Ismaila. Tada su došli

agenti i policija i odveli oca, brata i mene. Imali smo pripremljene ruksake sa najosnovnijim stvarima, jer samo to smo smjeli nositi, misleći da će to nama ostati. Ali sve su nam uzeli. Tada su odveli sve muškarce iz komšiluka i okoline, tako da je to bio jedan veliki transport očeva, sinova i unuka. Žene su kasnije odvodili, u Gradišku, u Đakovo. Moja majka i dvije sestre su otišle 1942. godine. Dopremljene su u Jasenovac po veoma oštroj zimi. Pošto tu nije bilo mjesta da ih prime, odveli su ih u Gradišku i valjda im rekli da će ih odatle odvesti u Đakovo. Međutim, kažu da su ih na putu sve likvidirali.

A mi smo bili odvedeni u kasarnu. U krugu kasarne bile su tračnice, pa su tu mogli da dođu vagoni. Tu su nas potrpali u vagone bez WC-a i bez ičega i zatvorili. Mislim da smo u tim zatvorenim vagonima putovali dan i noć. U njima se obavljala i nužda, sve. Bilo je i starijih ljudi koji su umrli na putu. Dugo smo stajali pred Jasenovcem. Bilo je strašno. Onda smo uvedeni u sam logor Jasenovac. Kod ulaza u logor, uzeli su nam sve što smo imali kod sebe: sat, prsten, ruksake. To su radile ustaše, vojnici u ustaškoj uniformi, s velikim „U“ na kapi. Zvali su se Ustaška nadzorna služba. U službi su mahom bili seljaci, osim komandanata. Te ustaše uglavnom su bili iz Hercegovine. Obučeni, nahranjeni i napijeni prema nama su se surovo ponašali. Da su bili iz Hercegovine znam po njihovim razgovorima, po njihovim pjesmama. Znam tačno, a i poslije se čulo ko je odakle. Uglavnom su bili iz Širokog brijega i Imotskog.

Ulazak u Jasenovac nije značio samo oduzimanje svega već i batinanje. Bilo je i ovakve vrste ponižavanja. Pitaju, recimo:

„Ko zna lijepo pisati?“

U svojoj naivnosti, pojedinci su rekli da znaju lijepo pisati. Onda ih odvedu da čiste klozet. Odatle su nas, trčećim korakom, potjerali u selo Krapje. Putem su nas batinali. Ko nije mogao trčati, bio je ubijen.

U logoru Krapje svakog jutra smo u četiri sata išli na posao i vraćali se kasno. Pravili smo nasip, jer je Jasenovcu prijetila opasnost da bude poplavljen od Save koja je nadolazila. Po mraku su nas odvodili i, takorekuć, po mraku vraćali. Za jelo smo dobijali neku kašu. Uslovi su bili vrlo teški. Pošto je nadolazila voda, morali su nas prebaciti u sam Jasenovac. Je li to bio novembar ili decembar, ne mogu se sjetiti. Mislim da je bio novembar, kada smo ja i moj brat sa velikim brojem zatočenika noću prebačeni u Jasenovac.

Pao je prvi snijeg. Bila je veoma oštra zima te 1941/1942. godine. I Sava se već bila zaledila, tako je velika zima bila. A mi smo bili u

Jasenovcu, u delu zvanom Ciglana, čiji je vlasnik bio Srbin, koji je uspio da pobjegne. U Ciglani su nas smjestili na tavan, iznad same prostorije za pečenje cigle. Rečeno nam je da tog dana nećemo raditi, zbog velike hladnoće. Međutim, pošto su valjda popili, pojavili su se sa željeznim polugama. Znam da je bio 14. novembar. Udarali su koga god su mogli. Mog oca su tada ubili na mjestu, brata su mi ranili, a ja sam uspio da odatle iziđem i sklonim se, pa me nisu tada ranili. To je bio početak jedne veće likvidacije. Dosta je ljudi tada ubijeno jakim željeznim polugama. Koga su dohvatili, taj nije preživio. U tom surovom naletu nije bilo nikakvog sistema. Upali su u taj dio prostora gdje smo mi ležali i samo udarali. Ja tada nisam dobio batine, ali moj brat jeste, zbog čega je morao ići ljekaru. Oni su mu umotali ruku. Zapamtio sam datum, kad je moj otac ubijen.

Bilo je toliko strašnih stvari da se tome i ne može vjerovati. Recimo, njima su tada trebala drva za loženje. Bio je decembar, mislim. Tjerali su nas u šumu da vučemo balvane. Nas su vezali kao konje. Mi smo, po dvojica, trojica vukli jedan balvan od 3–4 metra. Ko nije mogao vući, taj je dobio batine i ostao tamo, u šumi, gdje je stao. Toga se dobro sjećam. To je bilo nešto strašno.

Bili smo obučeni u onome što smo donijeli na sebi – kaput zimski nisu nam oduzeli. Nosio si cipele koje si imao. Bila je strašna zima, nisi se imao gdje ogrijati. Tada je logor bio pun pa su ustaše u samom Jasenovcu počeli da likvidiraju ljude, da bi imalo mjesta za one koji dolaze. Obično je logor mogao da primi 2500 do 3000 ljudi. A novi zatočenici su stalno pridolazili. Ustaše nisu odvodile samo Jevreje, odvođena su i čitava srpska sela, sa djecom u kolijevkama. I Cigana je bilo mnogo. Cigani su imali hor koji ih je zabavljao sviranjem, a kad bi završili onda su ih likvidirali. Pa drugu grupu, treću... I tako su ubijali Cigane, isto kao Srbe, Jevreje i druge.

Bili su mi tamo dva strica, svi negdje bliskih godišta moga oca. Bilo je rečeno da će onaj ko ne može raditi ići u drugi logor. A raditi je bilo zbilja strašno. Nismo se smjeli svlačiti noću, jer je zima bila oštra pa ti se cipele skore, da ih ne možeš obuti. Onda spavaš sa cipelama. Ti ljudi su naivno mislili da idu u neki starački logor. A ustaše su njih trpale u kamione i odvodili na likvidaciju.

Ja sam nekako uspevao da se sklonim. U Ciglani, tamo gdje su se cigle pekle, postojala su udubljenja, kao nekakve kabine, u kojima smo mi po šestorica spavali. Ali ne na leđima, nego na boku, da bismo svi

stali. Ležeći tako, na boku, nas oni noću ne bi tražili. Nisu znali da i tu može neko spavati. Ja sam tu ostao sve do odlaska u Gradišku.

Kad su za Gradišku tražili obučare, zanatlije, nisu tražili frizere. Ja sam se javio kao obučar. Međutim, tamo, kad sam došao, formirala se brijačnica.

U logoru je radila kuhinja, brijačnica, krojačnica, pegleraj, dezinfekcija... I u Jasenovcu i u Gradiški. Bilo je više raznih grupa: vanjska grupa, šumska grupa, poljoprivredna grupa... U Jasenovcu je postojala ekonomija, vrlo jaka, u kojoj su neki radili, bili kočijaši, hranili konje i obavljali druge poslove.

Ustajali smo veoma rano. Kad sam bio u vanjskoj grupi, išli smo u sječu šume. Svako je morao da obori metar drva, isiječe na metar i složi. Ja to nikad nisam mogao da postignem. Mene su mogli likvidirati, ali ja sam se onda priključio grupi od tri seljaka, koji su to znali da urade, pa sam bio četvrti s njima. I mi bismo onda u toku dana po četiri metra drva spremili. Dok se to ne uradi, nije se moglo ići nazad. Dobijali smo nekakvu, bolje reći nikakvu hranu: ili mrkvu, ili repu, ili krompir u vodi, sve neslano. Rijetko smo i vrlo malo dobijali kruha.

Svakog jutra su bile prozivke i provjere. Koga nije bilo, moralo se znati gdje je. Događalo se i da neko pobjegne. To su bila individualna bjekstva. A onda, nije rijedak slučaj bio da su oni prikazivali kako je neko htio pobjeći, da bi ga, kao za kažnu, likvidirali.

Svojim očima sam vidio maltretiranje i likvidaciju žena i djece. Gledao samo to sa tavana, jednom, na samom Graniku na Savi. Bili smo skriveni na tavanu i vidjeli smo kako ubijaju žene i djecu. Unutar kruga postojao je Granik, gdje su dolazili čamci. Tu su odmah ubijali pridošle i leševe bacali u Savu. Uglavnom su ih klali, vrlo retko ubijali metkom, često ubijali sa željeznim polugama. Djecu su znali bacati u zrak pa ih nabodu na kamu. To se ne može vjerovati, ali to se događalo. To sam vidio. To smo gledali s toga tavana.

Bilo je i ovakvih slučajeva: Dva oficira idu, a zatočenici se kreću. Onda jedan od njih kaže drugom:

„Ajde da se kladimo da ću ga pogoditi točno u čelo!“

Postave zatočenika uza zid i gađaju. Ako pogodi, dobije opkladu, ako ne, dobije onaj drugi. To se često događalo. Srećom ili slučajem meni se to nije dogodilo!

Pamtim neka imena ustaša: Brkljačić, Alaga, onaj što je ostao živ, što je bio u Zagrebu početkom ovog zadnjeg rata – Šakić, Dinko

Šakić. On je bio komandant logora, opak i surov čovjek. Takvi su bili Maks Luburić i Majstorović.

Sjećam se događaja koji se dogodio prilikom mog prvog povratka iz Gradiške u Jasenovac, gdje smo bili na vanjskom radu. Kad smo se vraćali, zvonila su zvona za nastup (to je zbor). Šta je? Rekli su nam da su dvojica pobjegla. Međutim, ta dvojica, znao sam ih, nisu pobjegli, nego su ih ustaše prikazale kao da su pobjegli. I sad je trebalo da se za kaznu likvidira dvadeset-trideset ljudi. Postrojili su nas. Baš je tada bio Šakić, komandant logora, zajedno sa svojim ustašama. I Šakić kaže svom potčinjenom:

„Znaš šta, aj' prvo da se jave svi koji su radili i stanovali s ovom dvojicom, spavali s ovom dvojicom.“

Spavalo se u barakama, negdje po deset, negdje po petnaest ljudi. Ja sam spavao na jednom tavanu, u umjetničkoj grupi, a oni su spavali tamo gdje su radili. Bila je jedna mala stolarska radionica u kojoj su oni spavali.

„Dovedi one koji su s njima spavali!“, kaže.

Javili su se stvarno ljudi, nisu znali šta će biti. Ali malo ih je bilo, oni hoće još. Malo im je bilo za likvidaciju.

„Daj prozivnik!“, kaže Šakić.

Ja stojim u stroju, on proziva:

„Abinjon!“

Bio sam drugi po redu. Kako je on mene prozvao, ja sam zamuknuo. Nisam izašao iz stroja. Jedan je prozvan iza mene, i ni on nije izašao. Neko ga je prijavio, mene nije. Taj isti Šakić je rekao:

„Izađi, ti!“

I njega je odvojio za likvidaciju. Tada su iz prozivnika izveli negdje dvadeset, dvadeset i dvojicu ljudi, koliko se sjećam. Istog dana su ih likvidirali, za odmazdu za to bjekstvo. Imao sam tada brata, živog, u Kožari. On je bio već čuo da sam ja odveden i likvidiran. Međutim, mene je bio uhvatio nekakav strah, noge su mi se oduzele, jednostavno, nisam se javio. Znao sam šta će se desiti, da će biti likvidirani, jer je poslije svakog bjekstva slijedila odmazda. Tako sam to preživio i ostao živ.

Ne znam da li je Šakić lično, svojom rukom, likvidirao ljude, on je bio komandant logora. Ne vjerujem, možda je to radio samo iz zabave, pištoljem. Ali da je bio strašan, kao i Maks Luburić, to dobro znam. Kad god bi Maks Luburić došao u Gradišku ili u Jasenovac, do večeri je moralo biti likvidirano 500 ljudi, Židova, Srba, Cigana, bez

razlike. Odmah. Ne znam ni da li je on ubijao lično, nisam to nikad vidio. Vidio sam oficire da ubijaju po logoru, recimo, Alagu, Brkljačića (volio je pucati na zatočenike), da lično ubijaju. Znam da je Majstorović ubijao. Nisam vidio, ali sam čuo da je ubijao, da je bio izrazito zainteresiran za likvidaciju zatočenika.

U logoru je postojala jedna baraka sa djecom, srpskom. To su bila djeca od šest, sedam, osam godina, koju su oni obukli u ustaška odijela i htjeli preodgojiti u ustaškom duhu. I znam da su u Jasenovcu pjevali pjesme. Međutim, i ta djeca su najedanput nestala, likvidirana su. Što se tiče likvidacije djece, zapamtio sam jedan slučaj, kad sam bio u Gradiški. Došao je jedan veliki broj srpskih porodica. Po ugovoru sa Njemačkom, ustaše su imale zadatak da pošalju tu radnu snagu u Njemačku. Majke su odvajali od djece. To smo gledali, bilo je vrlo tužno i strašno. Majke se nikako nisu htjele odvojiti od djece, ali oni su ih na silu odvojili. Taj veliki broj muškaraca i žena je odveden u Njemačku na rad. Svi u logoru smo znali da postoji soba sa ciklonom. Tu je tada bilo oko 400–500 djece. Sva su ta djeca ubijena ciklonom. Mislim da je to bilo početkom 1943. godine.

Jedan od viših oficira u Jasenovcu bio je Pićili, koji je konstruisao peć za likvidaciju, koju su izgradili zatočenici. Međutim, od spaljenih leševa je toliko zaudaralo da su to morali obustaviti. Jedno vrijeme su ih bacali u Ciglanu, gdje se cigla pekla, i tu su ih spaljivali.

Detalje nikad nisam imao prilike vidjeti, ali sam čuo za Pićilijevu peć da se ložila i u nju su bacani ljudi. To je bilo nešto kao krematorijum, po uzoru na Njemačke. Međutim, oni nisu valjda imali tu opremu, ta sredstva, kao Nijemci, nego je to bilo dosta primitivno pa je taj zadah bio težak. Govorilo se da se od ljudskih kostiju pravio sapun. To se pričalo u Jasenovcu. Ali činjenica je da su ustaše likvidirale mnogo ljudi na Gradini, koja se nalazila preko Save, naspram Jasenovca. Masovno se odvodilo na likvidaciju naročito pred zatvaranje logora. Sva-ke noći su se vršile likvidacije u samom logoru, na Graniku, a na masovno ubijanje zatočenici su odvođeni skelom preko rijeke. Tu su bili grobari, uvijek drugi. Grobari bi kopali, kopali, bacili bi sve ubijene u jame, posle čega bi ustaše i te grobare ubili i bacili ih u te iste jame. Sjutradan – druga likvidacija, druga grupa ljudi, drugi grobari. Tako je, postepeno, trebalo da se likvidira logor.

Ja sam tada bio u brijačnici. Sa mnom je bio neki Jovo, Srbin. Svakog dana su ustaše tražile brijače. Nije više bilo ni vanjskih radova, samo je trebalo logor likvidirati. Već je bio februar, mart 1945.

godine, već se znalo da se bliži kraj rata. Postepeno su htjeli likvidirati logor, smanjivali su ga, svakog dana. Samo su jeli, pili, opijali se i ubijali. I tražili su da im se svakog dana pošalje jedan novi brijač, da ih brije. Čim bi tog dana obavio posao, taj brijač je bivao likvidiran. Tako je 21. aprila od dvadeset, koliko nas je bilo, ostalo nas četiri-pet brijača. Tada me je naš šef Jovo Jagoda upozorio da se sklonim:

„Skloni se negdje kad treba ići tamo, jer ja te moram odrediti.“

I ja sam se uspio malo ukloniti, tako da sam doživio 21. april uveče 1945. godine. Ostalo je još oko 800 žena u ženskom logoru, dok je nas, u muškom logoru, bilo oko 1000. Tog 21. aprila odveli su sve žene. Rekli su im da ponesu stvari jer se sele u drugi logor. Međutim, žene su tačno znale da ih vode na likvidaciju. Žene nisu ponijele stvari, neke su i pjevale. Znale su da idu u smrt. Te večeri ustaše su pobile 800 žena u samom Jasenovcu!

Likvidaciju žena nismo vidjeli svojim očima, ali smo iz naših zidanih baraka vidjeli kako pale barake u kojima su žene do tada bile. Te večeri htjeli su i nas da likvidiraju. Međutim, fizički nisu stigli da, pored 800 žena, i nas pobiju. Ostavili su to za ujutro.

Međutim, zahvaljujući partijskoj organizaciji uspjeli smo sjutra dan da izvršimo proboj. Iako bez oružja, oteli smo im mitraljez, ili strojnicu kako su ga oni zvali. Ustaše su pucale na nas, bacali čak i bombe, a mi smo pod zaštitom strojnice uspjeli da dođemo do Save i pobjegnemo. Od 1060 logoraša, u ovom proboju ostalo je živih svega nas 60. Ja samo pukim slučajem nisam pogođen. Ne mogu da kažem da je to bio neki heroizam. Mi koji smo preživjeli, krili smo se u šumi dva-tri dana. Bilo je seljaka koji su nama, u šumu, donosili hranu. Onda je naišla XXI srpska narodnooslobodilačka divizija kojoj smo se odmah priključili. Bili smo potpuno iscrpljeni. Ja sam imao nekih 38 kilograma!

U logoru Gradiška postojala je Kula. U Staroj Gradiški bile su ženske samice, vrlo teški uslovi. U Kuli je bilo žena svih nacionalnosti. Bila je i jedna komandantica, zvala se Maja, i jedan natporučnik, zvao se Vrban. Kad je ta Maja prvi put ubila zatočenicu (pucala je u nju, a i inače su ih odvodili na likvidaciju), Vrban ju je poljubio, čestitao joj i rekao da je ona sad prava ustašica. To je bila Kula.

Od Jasenovca do Gradiške vozili smo se jedno 45 minuta. Transport je uvijek išao kamionima. Bilo je privilegija biti u Gradiški. Sama kazniona je bila zidana zgrada, dok je u barakama, u Jasenovcu, gdje se spavalo, bilo snijega. To su bile drvene barake, a 1941. je bila

jaka zima, tako da su bili vrlo loši uslovi. I u Gradiški su odvodili na likvidaciju. Kada je jedna grupa uspjela da pobjegne, u samoj Gradiški ustaše su za odmazdu ubile pedeset ljudi. Postrojili su ih uza zid i pobili. U Gradiški je, u K nastambi, bila i jedna grupa paćenika zatvorenih u samicama, ostavljeni da gladuju. To su bili uglavnom Hrvati, komunisti. I oni su se jednom pokušali da se probiju i pobjegnu iz tih kazniona. Ali im proboj nije uspio, svuda oko njih bilo je oružje. Svi su poginuli u tom proboju.

Kula je bila poznati ženski logor. U njega su masovno dovođene žene. I Jevrejke, i Srpkinje, i Hrvatice. Dovođene su žene sa malom djecom. Likvidacije su tu vršene sukcesivno, planski.

Kad nisam mogao svojim očima vidjeti likvidacije, zaključio bih to po jasnim znakovima. Prvo – odvodili bi ih; drugo – vraćala se njihova garderoba; treće – u logoru ih nije bilo, a nisu imale gdje da budu.

Znao sam da su ustaše radile strašne stvari. To nisi mogao vidjeti, jer, ako bi vidio, bivao si ubijen. Recimo, način ubijanja, na licu mjesta, batinanja, toga je bilo mnogo. Poznat je bio logor 3C. Tu su činjena strahovita batinanja. Zatočenici su bili stalno u žici. Najviše su tamo odvodili, kad ih uhvate, partizane ili četnike. Ili nekoga za kaznu bace tamo, u logor 3C. Tu ostaneš, umreš od gladi, nikad odatle ne iziđeš. U logoru su se mogla vidjeti samo pojedinačna ubijanja. Ako si vidio likvidaciju, onda si i ti bio likvidiran.

Logornici su bili ljudi, stariji zatočenici, koji su uglavnom upravljali oko rada, šta će ko raditi. Vodili su logoraše na posao, u šumu, na građevinske poslove, prozivali ih, da vide jesu li se svi vratili, da provjere šta ko radi. To su bili logornici. A to što se priča da su imali privilegije, kakve su privilegije mogli imati? Jedino što su možda dobijali malo bolju hranu i nisu morali raditi. Ali i oni su svi bili likvidirani. Niko od njih, koliko znam, nije preživio do 1945. godine. Sjećam se jednog komandanta grobara, koji je čak uživao i veliko povjerenje ustaša, ali su i njega likvidirali. Pamtim i neka imena logornika Jevreja u Jasenovcu: Bruner, Klajn, onda neki Leopold, pa Štajner. To su bili oni koji su među prvima zatočeni. Jedina privilegija koju su imali sastojala se, možda, u tome što su dobijali malo više hrane i kruha (dobiti kruha bio je događaj!) i što nisu morali raditi.

U Jasenovcu je postojala ustaška brijačnica u kojoj su radili zatočenici. I kad su vršene likvidacije, prvo su njih likvidirali. Tako da niko nije mogao ostati. Ustaše nisu htjele da njihova zlodjela imaju svjedo-

ka. Čista je slučajnost da je neko izbjegao likvidaciju, oni samo nisu stigli da sve pobiju.

Nama se dogodilo, prilikom našeg juriša, da smo mi prilazili ustaši, koji od straha nije mogao da izvadi metke iz puške. Njih je naš proboj jako iznenadio. Toliko pisanog materijala ima o ovome. Ja sam kupovao sve što je izlazilo, a izlazile su knjige i knjige. I od preživjelih. Sad je već mnogo toga nestalo. Ljudi su poumirali. Ja sada, 1996, imam sedamdeset i pet godina, malo sam sačuvao nešto u glavi. Ima čovjek u Zagrebu, sad je bolnici, taj je pamtio sve. Eno ga u domu, toliko je slab. On je pamtio imena, pisao, sve je znao bolje nego ja. Zove se Jakica Finci. Ja nisam pamtio imena.

Nakon rata bilo mi je teško i bolno da dajem izjave o mrtvima, čiju smrt nisam vidio svojim očima, a znam da ih više nema.

Iza rata sam bio jako opterećen davanjem izjava za umrle, za svjedočenje, za ustaše. Gdje god se koji pojavi, zovu vas da dokažete ko je bio, šta je bio. Umoran sam od toga već. Zna li šta znači imati porodicu, a ostati sam? Pustite me više na miru! To je bilo teško, uvijek oživljavaš te uspomene koje su bolne. Nije to jednostavno, od četvoro djece i roditelja, ostati sam. Kad sam doveden u logor imao sam dvadeset i jednu, kad sam izašao dvadeset i pet godina, bez igdje ikoga, bez igdje ičega. A morao si davati izjave, morao si proglašavati mrtve, ljudi su. I onda ta suđenja, to je bilo tako naporno. Moraš dokazati. A kako dokazati da sam vidio da je neko ubijen? A zna se koliko je ljudi došlo. Gdje su ti ljudi? I kad je ovaj (Franjo Tuđman) pisao u „Bespućima“ („Bespuća povijesne zbiljnosti“) – 59000, koliko li hiljada ljudi, a samo u Sarajevu je bilo 11000 Jevreja, od kojih je tek 1000 preživjelo.

Od poznatih Jevreja u Jasenovcu, znam da je strijeljan slikar Ozmo. Još za neke znam da su strijeljani, koje su poznavali kao intelektualce. U samom Jasenovcu postojao je zatvor, zvali su ga Zvonara, u koji su odvodili istaknute, i tu ih likvidirali. Tu su likvidirali ovako, za koga oni čuju. I Maček je slučajno tu bio, jedno petnaest dana, možda mjesec. Znam ko mu je od zatočenika nosio hranu. A nije smio govoriti ništa.

Jedne godine su nas bombardovali. Bombardovali su Jasenovac i vikali:

„Eto, ubijaju vas vaši!“

Jedan Sarajlija je baš tada poginuo.

Sačuvan je i jedan broj dopisnica koje sam poslije rata predao Muzeju. Na dopisnicama je stajalo ime, prezime, grupa u kojoj si i da tra-

žiš, ako ti ko šta može poslati. Ja sam u Zagrebu imao jednu majčinu sestru, od koje sam dobio jedan paket, dok nisu odveli i nju i njenu porodicu. Dolazili su neki paketi drugima, nama više nije imao ko da pošalje. Nešto je, kažu, dolazilo preko Crvenog križa, vrlo malo, ali to nama nisu davali. Katkad bismo dobijali pakete od zagrebačke židovske općine iz kojih bi ustaše vadile sve što im se sviđalo. Nije to slato na moje ime, ali slala je nešto, imala je kontakt, djelovala je kao općina. Jedno vrijeme je djelovala i općina u Sarajevu, ali vrlo kratko. Poslije je to sve likvidirano, izgleda.

Poslije proboja iz Jasenovca, bili smo dva dana u šumi. Bilo je tu seljaka, u mojoj grupi, koji su poznavali ta mjesta okolo. Skupili smo se na jednom mjestu nas petnaest-dvadeset, iz tog proboja. Jedan mještandin, odatle, otišao je u selo i rekao seljacima da smo mi tu, da smo gladni, da smo gladni bili i u Jasenovcu, ali da sad već dva dana nismo ništa jeli. I seljanke su nama, noću, donosile nešto da pojedemo. I jedne večeri su rekli da dođemo u kuću gdje će nam dati toplog mlijeka i pure. Otišli smo. Vani smo ostavili stražu. Ali kad su rekli da nailaze Nijemci i vojska, onda smo se opet povlačili u šumu. I tako dva-tri dana. Dok nije naišla XXI srpska divizija, koja nas je prihvatila.

Bio sam sa Jakicom Fincijem, išli smo u lipičku bolnicu. Partizani su nam uzeli oružje i poslali nas u bolnicu. U bolnici sam bio nekoliko dana, malo se oporavio i došao u Zagreb. Onda je postojala Komisija za ratne zločine, a bilo je mnogo uhapšenih, presvučenih ustaša. Mi smo ih prepoznavali i govorili ko je ko od njih. Jedno vrijeme smo tako pomagali toj vlasti, da otkrije ko je šta. Poslije sam otišao u Sarajevo.

Kad sam došao u Sarajevo nisam imao ništa. Sreća što je tamo bio Emerik Blum (i on je bio u logoru Jasenovac, i takođe pobjegao). On je bio uključen u novu vlast pa nam je omogućio da dobijemo najnužniju garderobu i smještaj, kod nekog prijatelja. Nisam imao šta da jedem. Došao sam u Štab armije u Sarajevu, da radim, da bih mogao da se prehranim. Od moje porodice, tu i tamo, bila je neka rodica u partizanima.

U Sarajevo se neko vratio poslije šest mjeseci, a neko poslije godinu dana od završetka rata. Onda smo mi formirali zadrugu, i ja sam bio jedan od osnivača. I radio sam u toj zadrugi. Vojska je htjela da me zadrži i tako mi pomogne, jer nisam imao nikoga. Nisam htio. Onda sam se doškolovala i radio neko vrijeme kao sindikalni funkcioner. Jedna rodica je došla, bila je nosilac partizanske Spomenice, druga borac 1943. godine. Neko vrijeme sam bio kod njih. Radio sam u svojoj struci. I onda sam oženio Hrvaticu s djetetom.

U Sarajevo sam se vratio 1945. godine. Od moje uže familije svi su stradali. Od šire, vratile su se dvije rodice. Jedna je bila udata za pravoslavca. On je ubijen odmah 1941. godine, a ona je ostala u Sarajevu. Nas troje je preživjelo, od cijele porodice.

Moj otac je imao brata koji je imao pet sinova. Svi su oni poginuli, što u logoru, što u partizanima. Niko nije ostao. Ja sam slučajno ostao živ. Otac mi je ubijen odmah 1941. u Jasenovcu. Brat mi je bio u Kožari. Oni su, isto, 22. aprila, u toku noći organizovali bjekstvo. Pošto su radili sa kožama, imali su svi otrov, napravljen za sebe, u slučaju da ih uhvate. I svak je imao to u džepiću. Čovjek koji je preživio to bjekstvo iz Kožare, sad je u Izraelu. Njegov brat je bježao sa mnom, i poginuo, a moj brat je bježao s njim, bio ranjen i popio taj otrov. Tako od moje uže familije niko nije ostao živ. Ja sam preživio. I to slučajno. Nije tu bilo pameti. Eto, nije te pogodilo i ostao si živ.

Poslije rata bio sam aktivni član Jevrejske opštine u Sarajevu, naročito poslije penzionisanja. Dok sam radio, nisam mogao toliko da boravim u Opštini. Imao sam veliku odgovornost da, kao direktor, brinem o radu osam pogona, sa 350 zaposlenih u Sarajevu.

A otkad sam 1981. godine otišao u penziju, nije bilo dana da nisam bio u Opštini.

Iz Sarajeva sam 1992. godine otišao u Split, gdje ja i supruga živimo u manjem stanu, u domu za starija lica. Da je ona zdrava, bilo bi lakše.

Vedrina mi je najviše pomogla u životu. Inače, ne znam kako bih preživio. Ona mi je pomogla da se održim i da počnem da formiram svoju sreću. Sa djetetom moje žene i našim, zajedničkim djetetom, nikad nisam imao problema. Čerka moje supruge je završila školu, a naš sin je magistrirao. Najveća mi je želja bila da budem malo više sa svojim unucima, ali ne znam hoće li se to ostvariti. Oni su u Kanadi, u Torontu, izbjegli su u ovom ratu. I sin je oženio Hrvaticu. Imaju dvoje djece. Žena mu već radi, inžinjer je, on je magistar ekonomije. Jedino za unucima tugujem. Mislio sam da u starosti budem sa djecom, ali ne znam hoće li mi se ta želja ostvariti.